

УДК 177:111.84

© О.М. Роговський, 2015

<http://orcid.org/0000-0003-2088-6155>

О. М. Роговський

СОЦІОАНАЛІЗ СВОБОДИ: ВНУТРІШНІ ФАКТОРИ ЛІБЕРАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНОГО ПРОЦЕСУ

В статті йдеться про внутрішні фактори гальмування демократичного процесу, які створюють деякі види залежності свідомості. З використанням методики соціоаналізу досліджена етична категорія свободи і фактори, які перешкоджають її втіленню у вигляді залежності свідомості від держави, війни, насилля, влади, нації, а також релігії. Визначені умови створення основних видів залежності та засоби позбавлення від них з позицій розвитку демократичного процесу.

Ключові слова: соціоаналіз, свобода, залежність, демократія, влада.

А. М. Роговский

СОЦИОАНАЛИЗ СВОБОДЫ: ВНУТРЕННИЕ ФАКТОРЫ ЛИБЕРАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧЕСКОГО ПРОЦЕССА

В статье речь идет о внутренних факторах торможения демократического процесса, которые образуют несколько видов зависимости сознания. С использованием методики социоанализа исследована этическая категория свободы и факторы, которые препятствуют её реализации в виде зависимости сознания от государства, войны, насилия, власти, нации и также религии. Определены условия возникновения основных видов зависимости и способы избавления от них с позиций развития демократического процесса.

Ключевые слова: соціоаналіз, свобода, залежність, демократія, влада.

A. M. Rogovskiy

SOCIOANALYSIS OF FREEDOM: INTERNAL FACTORS OF LIBERALLY-DEMOCRATIC PROCESS

The article deals with the inners factors retarding the democratic process and creating several types of the consciousness's dependence. The ethical category of freedom and factors preventing its realization such as the consciousness's dependence on the state, war, violence, power, nation or religion has been researched using the methodics of socioanalysis. The conditions of the main types of dependence's emergence and the way of liberating from them from the perspective of the democratic process development are defined.

Key words: socioanalysis, freedom, dependence, democracy, power.

Постановка проблеми. Поширення та поглиблення демократичних процесів і цінностей у світі наштовхується на значні труднощі, особливо на

Сході з його специфічними традиціями і ментальністю. Оскільки більшість країн середнього Сходу і Півдня залишається недемократичними, виникає проблема виявлення факторів, які гальмують процес втілення демократичних норм і цінностей. Серед цих факторів, окрім зовнішніх (політичних), виділяються і внутрішні – соціально-психологічні і культурні, які спроможні значно деформувати і навіть «дискредитувати» втілення цих цінностей. Тому актуальним є дослідження саме внутрішніх, прихованих механізмів проблем їх втілення у життя і розвитку демократичного процесу. Тобто ця проблематика, по суті, є предметом, окрім політології, також і соціально-психологічного аналізу з врахуванням досягнень психоаналізу.

Аналіз актуальних досліджень. Для вирішення цієї проблематики доцільно використати методологію соціоаналізу, яка поєднує дію соціальних і психологічних механізмів. Однак, цей напрямок, пов'язаний з іменами У. Біон (W. Bion), Т. Мейна (T. Main), К. Левіна (K. Lewin) та ін., має терапевтичний характер, діє, переважно, на соціально-психологічному рівні колективу, спілки, соціальної групи і спрямований на дослідження організаційної поведінки, лідерства, влади в групі, тобто, має обмежене використання. Іншим, більш відомим і визнаним напрямком соціоаналізу є концептуальний підхід П. Бурдьє, який за допомогою концептів «поле», «диспозиція» (зовнішній, соціальний) та «габітус» (внутрішній, ментальний фактори), досліджує практичні форми і сенси існування свідомості в соціумі. Він насправді показує значну присутність безсвідомого не в глибинах свідомості («душі»), а в звичайних вчинках і поведінці людини. На відміну від психоаналітиків, він не розділяє, а поєднує свідоме і безсвідоме, а також і дію соціальних умов (диспозицій), і психологічних факторів, що надає спонтанності, невизначеності як поведінці людини, так і поняттю «габітус». Це наближує концепцію П. Бурдьє до екзистенційно-онтологічної традиції в філософії. Тому важко віднести напрямок цього автора до соціоаналізу і не випадково деякі автори, як наприклад Ф. Коркюф, визначає його як «структуралістський конструктивізм» [3, с. 86]. Незважаючи на це, основні

концепти П. Бурдьє мають значення для виявлення характеру, сфер залежності і автономії свідомості соціального суб'єкта. Зрозуміло, габітуальні структури дуже розповсюджені як звичайне явище, вони виконують різноманітні функції – від обмеження до обумовлення свободи, і це необхідно враховувати в дослідженні.

Метою статті є саме дослідження внутрішніх чинників та умов звільнення свідомості та поширення свободи і демократії в суспільстві.

Виклад основного матеріалу. Розглянемо як габітуальні структури змінюють уявлення про свободу. В якості детермінуючих факторів («диспозицій») виступають поля (сфери суспільства) і класи, соціальні групи, але вони визначають тільки спонтанні, автоматичні дії індивіда в певних обставинах, як правило, на рівні звичаїв і здорового глузду. Тобто, детермінація обмежена безсвідомим, а свідомість його залишається вільною і це надає індивіду відносну автономію. Оскільки сфера дії габітусу досить невизначена, то на практиці суб'єкт, виконуючи будь-які звичайні функції, може усвідомлювати себе вільним, що призводить подвоєння свідомості і поведінки людини. На відміну від фрейдизму, тут переважання безсвідомого обумовлено зовнішніми соціальними факторами і має формальний, а не змістовий, характер, тобто, обставини ніби включають певні, майже автоматичні дії, функції без участі свідомості. Створюється своєрідна онтологічна єдність обставин, соціальних диспозицій та дій, функцій, яку П. Бурдьє називає «перформативна магія соціального» [2, с. 110]. Насправді, регулярні, повторювальні дії можуть бути сумісні зі свободою тільки за умовою різних сфер застосування, коли одна сфера компенсує іншу, як наприклад, сім'я – роботу, хобі – професію, або один вид діяльності – інший. Це можна визначити як негативний детермінізм, коли наслідок заперечує власну причину, а свобода свідомості і дій має вторинний характер і стверджується через відмову, негацію і навіть боротьбу. Проте, таке трактування свободи вже виходить за межі концепції П. Бурдьє, який по суті зводить свободу до свободної волі індивіда (суб'єкта).

Тенденція до суб'єктивізації свободи також характерна для екзистенціальної філософії свободи Ж-П Сартра, коли він відмічає приреченість людини до свободи і необхідність робити постійний вибір. Також в концепції Н. Бердяєва відбувається абсолютизація свободи, яка майже неможлива на рівні свідомості людини, яка не тільки попадає в залежність від структур, явищ соціуму, але й бажає цього добровільного «рабства»: «... сама структура свідомості легко створює рабство (тобто, залежність – авт.)» [1, с. 36]. Звідси виникає ілюзорне уявлення про знецінення свободи у практичному існуванні, яка ніби можлива тільки на рівні самосвідомості особистості, або, частково, як боротьба за звільнення свідомості від залежностей соціуму, що означає по суті заперечення детермінації. Зрозуміло, що свобода людини не може бути здійснена тільки шляхом звільнення від соціальних зв'язків і десоціалізації (негативна детермінація), але вона можлива також і позитивним шляхом – через створення суспільних умов для її реалізації. Отже, тенденція до суб'єктивізації веде до трансцендування, інтеріоризації свободи і, разом з тим, до індетермінізму, або негативного детермінізму, який також треба розрізняти як відмову і заперечення певних умов, причин. Неможливість свободи на рівні соціуму і свідомості означає дуже поширений в ХХ ст. трагічно-песимістичний погляд на людину як на жертву відносин, суперечок соціуму. Насправді, будь яка ангажована людина може бути вільною, якщо враховувати саме суперечливий, діалектичний характер діяльності. На відміну від аналізу видів залежності свідомості в відомій праці М. Бердяєва [1], ми включаємо в цей аналіз і умови виникнення, і засоби позбавлення від них. Перевагою соціоаналізу є саме врахування зв'язку внутрішніх і зовнішніх факторів, об'єктивних умов у дослідженні явищ.

Розглянемо здійснення свободи на рівні соціуму і свідомості суб'єктів різного ступеню ангажованості. Діяльність звичайної людини здійснюється шляхом постанови та реалізації певних цілей, завдань, інтересів. Зрозуміло, що процес їх втілення потребує крім значних витрат часу і сил, також і

жертвування свободою, яка була спочатку процесу. Проте, це не означає її відсутності, оскільки вона існує вже у втіленому вигляді. Тому індивід, виконуючи, навіть, важкі, ангажовані, або габітуальні (повторювальні, автоматичні) дії, не відчуває втрату свободи, як це вважали такі автори як Ж-П Сартр і М. Бердяєв, а лише її тимчасове обмеження, деактуалізацію. Навпаки, вона зростає, оскільки досягнення мети означає створення нових умов і розширення можливостей для діяльності і розвитку, тобто, відбувається об'єктивація свободи і наповнення її практичним змістом і сенсом. Однак, згадані автори безумовно праві у постанові питання про легкість втрати свободи в соціумі, особливо для ангажованих індивідів, коли вони свідомо вибирають посади, виконання функцій, які роблять їх залежними (часто заради матеріальних благ). Більш ґрунтовною причиною втрати (відмови, знецінення) свободи є сам процес її втілення, який переорієнтується з цілі на засоби разом з відповідним зсувом в свідомості, коли цей процес ускладнюється, затягується. Він може відбуватися у свідомості в формі витиснення, переносу, заміщення, зсуву в бік самого процесу, що призводить до знецінення мети. Додатковим фактором цього явища часто бувають привабливі риси засобів, або обставин цього процесу, які подобаються, захоплюють вже ангажованого індивіда. Не випадково М. Бердяєв визначає це явище як «приваблювання та рабство» [1], а К. Маркс як «фетишизм», що означає виникнення залежності, подібної релігійній, або наркотичній.

У психологічному плані, проблему можна визначити як втрату самості, особистості, внаслідок виникнення залежності свідомості, коли суб'єкт перетворюється на об'єкт (елемент, функцію) певного процесу. Більш того, в процесі досягнення мети спостерігається поглиблення в проблематику, ангажування вільного індивіду, «захоплення» його ділом (речами, проблемами). Тобто, відбувається повна об'єктивація індивіда, яка призводить до редуційної ментальності, коли він діє тільки за логікою процесу, або руху речей, а не власних думок. Цей процес може відбуватися

на безсвідомому рівні, тоді індивід не відчуває втрату свободи, оскільки це є його вибір, а також і на свідомому рівні, коли він відчуває цю втрату, якщо був зроблений не індивідуальний, а загальний вибір, або під тиском обставин (влади, інших суб'єктів). Частіше цей процес відбувається на півсвідомому рівні, коли ця проблематика існує в деактуалізованому, потенційному вигляді, що відповідає «габітуальним» практикам. Зрозуміло, чому у сучасної людини є потреба дистанціювання від певних процесів (посад, функцій), оскільки це сприяє збереженню не тільки свободи, але і самості власного Я, або самосвідомості. Проте, свобода, по суті, є тільки можливість обирати напрямок руху як до індивідуального, так і до загального, і звичайно нести відповідальність за наслідки цього вибору. Безумовно рівновага свободи і відповідальності є важливим фактором і демократизації суспільства, в якому не повинно бути зон безвідповідальності, які створюються у владних структурах і тіньовій частині суспільства.

Розглянемо окремо обидві ці протилежні напрямки. Безумовно, найбільшу загрозу для свободи несе загальне в практичному вигляді суспільства, особливо, коли воно набуває форму цілісного створення – суб'єкта – держави. Згідно з діалектикою діяльності, індивід втрачає свободу в процесі досягнення цілей і отримує її в результаті. Насправді, більшість суспільства не отримує тих результатів, на які розраховувала, або заслуговує, що означає обмеження свободи. Крім того, залежність свідомості може виникати і від позитивних результатів, коли вона перешкоджає зростанню свободи, або її реалізації. Суспільство діє на індивіда як майже фатальний, безальтернативний фактор і потребує повної соціалізації, що для нього може означати втрату самості і свободи, або мінімальної автономії, оскільки він залишається біосоціальною істотою. Тобто, необхідна певна міра соціалізації, яку визначає сам суб'єкт, виходячи із власної потреби в індивідуалізації. Але на практиці, цей вибір часто робить не індивід, а суспільство (або його вплив) і відбувається його нівелювання як абстрактної одиниці, функції, елементу тотальної цілісності. Він намагається використати переваги

суспільства, але з'ясовується, що воно його вже використовує, навіть якщо він зробив вільний вибір, це відбувається «за допомогою» владних структур.

Значною перешкодою на шляху звільнення людини може бути держава, коли вона використовує владні функції у власних інтересах, перетворюється в автономного суб'єкта і діє окремо від громадян. Авторитарні режими, по суті, формують і експлуатують патерналістські настрої у суспільстві і колективно-масовому уявленні правого, або лівого змісту, які створюють значну, майже архаїчно-сакральну залежність свідомості. Звільнення від цього відбувається через усвідомлення негативних наслідків авторитаризму і переваг демократії, а також через процес десакралізації, «деконструювання» Влади і будь-яких зазіхань на її посилення. Крім того, в державі формується бюрократичний апарат, який намагається регламентувати, обмежити права і свободи індивіда і перетворюється на цілком ірраціональний механізм, «псевдоеліту», яка нівелює саму себе і все суспільство. Точніше, вона створює і поширює «мовчазливу більшість», або консумістську масу «чорної матерії» (за виразом Ж. Бодрійяра), яка її пасивно підтримує. Проблема в тому, що людина відмовляється від свободи (або її частини) заради не тільки певних благ, а й зняття відповідальності, яка делегується до гори. Тому таке обмежене, цілком забезпечене існування-функціонування не сприяє позбавленню від цієї залежності, але наслідки цієї консервативної позиції для суспільства і майбутнього покоління завжди негативні.

Безумовно Влада – сильніша спокуса за християнськими і практичними уявленнями, яка діє на рівнях від родини до держави майже як наркотичний засіб, коли людина втрачає почуття реальності і власної безпеки. Сутність цієї залежності полягає в спокусі значних можливостей, надмірної свободи без належної відповідальності, яка часто перекладається на інших (оточення, держапарат, або все суспільство). Ознаками надмірної влади є деформація і деградація особистості на рівні суб'єкта і об'єкта (суспільства), значне обмеження свободи громадян та інші негативні наслідки. Цей вид залежності

тільки актуалізує цінність індивідуальної свободи, якою не можна і небезпечно жертвувати заради загальних, навіть, національно-патріотичних цілей, які влада часто використовує у власних інтересах. Виключенням із цього правила є надзвичайні обставини загрози суспільству, які висувають на першу роль справжніх лідерів, або просто диктаторів. Владу також можна розглядати як концентрацію волі, сил, ресурсів, здатну створити великі перетворення, тобто, зробити «маленьке чудо» в очах «середньої» людини, масової свідомості. Ця надія на чудо і на силу колективного «Ми» також сприяє створенню і існуванню залежності від влади.

Постійним атрибутом і ознакою влади є насильство як засіб, який частіше за все нею використовується і перетворюється на самоціль і псевдоцінність. Основний зміст використання насилля полягає в боротьбі диктаторських (авторитарних, імперських) режимів з демократичними державами (напрямами, тенденціями) та в зміцненні власної влади, оскільки між останніми бувають тільки економічні війни. Проблема в тому, що влада намагається монополізувати право на насильство, але сама дає приклади його використання, тому воно залишається поширеним на побутовому рівні у розсіяному, прихованому (приватне життя, тіньовий сектор) вигляді. Привабливість цієї спокуси не тільки в «суперменстві», яке пропагується масовою культурою, але й в простоті і швидкості досягнення цілі, або просто в самоствердженні. Позбавлення від цієї залежності можливо шляхом належної кари, усвідомлення обоюдогострого характеру насильства і його негативних наслідків. У цілому в демократичних суспільствах насилля, агресивна поведінка поступово мінімізується, деактуалізується шляхом витиснення, переключення, заміщення в свідомості. Отже, рівень насилля в суспільстві один із основних показників стану демократії і прав людини.

Наступний фактор створення залежності – це нація, яка має дещо парадоксальний характер, оскільки виникає в ході боротьби за зовнішню (політичну) незалежність, а призводить до внутрішньої залежності від цього поняття. Створення ідеології націоналізму лише посилює залежність не

тільки від цього поняття, але, часто, від влади і насильства, особливо в умовах авторитарних режимів. Цей вид залежності має переважно консервативний характер і виявляє загальну дію на свідомість, тобто, веде до знецінювання, нівелювання індивідуальності. Позбавитись від неї можна шляхом переходу на позиції «здорового» патріотизму без атрибутів насильства, ненависті, ксенофобії, а також переходу від почуття надзвичайності і постійної боротьби до позитивної продуктивної діяльності.

Нарешті, останнім фактором в цьому ряду є релігія, яка може породжувати специфічну внутрішньо-духовну залежність. Вона посилюється до фанатизму, нетерплячості, що призводить до насилля, релігійних війн, самодискредитування релігії. Оскільки більшість релігій ідеалізують минуле (легенди, перекази), а також по суті культивують ієрархію, авторитети, поклоніння церковній, а іноді й світській владі, то звідси консервативно-архаїчний, часто персоніфікований характер цієї залежності. В релігійному середовищі і суспільстві є тенденція до антропоморфізму і, навіть, до соціоморфізму (через інституцію церкви), що також посилює цю залежність. Позбавитись від неї можливо також шляхом відмови від негативних засобів і атрибутів (влада, насилля, примус), переключення з минулого на сучасність («модернізація»), позбавлення від ілюзорних уявлень та індивідуалізації свідомості.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Таким чином, всі вищезгадані фактори загального характеру визначають різні види залежності свідомості, але всі вони гальмують демократичний процес опосередковано через настанови, орієнтації свідомості. Загальні засоби позбавлення від залежностей наступні:

- дистанціювання від процесу, збереження індивідуальності (власного Я) і самосвідомості;
- зміна напрямків і сфер діяльності;
- позбавлення від аморальних засобів і атрибутів в процесі вирішення завдань, усвідомлення їх негативних наслідків.

Перспективність даної тематики полягає в необхідності аналізу інших етичних категорій в контексті демократичного процесу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бердяев Н. О рабстве и свободе человека. Опыт персоналистской философии / Н. Бердяев. — Paris : YMCA-Press, 1939. — 222 с.
2. Бурдьё П. Социоанализ: Альманах рос-франц. центра социологии и философии РАН / П. Бурдьё. — М. : Алетейя, 2001. — 243 с.
3. Коркюф Ф. Новые социологии / Ф. Коркюф. — М. : Алетейя, 2002. — 172 с.